

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ, ОРГАНІЗАЦІЯ ТА НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОМПЛЕКСНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ І МОЛОДІ	7
1.1. Теоретичні аспекти проблеми формування відхилень у поведінці дітей.....	8
1.2. Технологія комплексної профілактики девіантної поведінки дітей та молоді.....	32
1.3. Характеристика детермінант девіантної поведінки дітей та молоді ...	79
1.4. Організаційні та нормативно-правові аспекти профілактики поведінкових відхилень у дітей і молоді	99
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРОФІЛАКТИКИ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ.....	110
2.1. Адиктивна поведінка: актуальність та основні аспекти. Суспільно-історичні передумови її виникнення і поширення.....	111
2.2. Чинники адиктивної поведінки дітей. Характеристика основних теорій і підходів щодо детермінант наркотизму.....	135
2.3. Особливості педагогічної профілактики адиктивної поведінки дітей та молоді	150
2.4. Профілактика адиктивної поведінки дітей та молоді у зарубіжному досвіді	160
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ТА СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРОФІЛАКТИКИ НАЙБІЛЬШ ПОШИРЕНИХ ФОРМ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ.....	197
3.1. Соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки дітей та молоді.....	198
3.2. Проблема насильства у молодіжному середовищі. Профілактика насильства щодо дітей.....	228
3.3. Попередження руйнівних форм поведінки неповнолітніх: вандалізму, графіті	268
3.4. Аутоагресивна (суїцидальна) поведінка та соціально-педагогічна робота з її попередження	279
3.5. Проституція як форма девіантної поведінки та особливості її попередження соціально-педагогічними засобами	302
3.6. Делінквентна й злочинна поведінка у дітей та молоді, особливості профілактики.....	310
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК	353
ГЛОСАРІЙ.....	363

ПЕРЕДМОВА

Соціально-економічні та політичні особливості розвитку сучасного українського суспільства і, в першу чергу, його проблеми зумовили низку соціальних замовлень і потреб на рівні різноманітних соціальних інституцій, виконання яких є неможливим без залучення відповідних фахівців соціально-психологічної галузі.

Динаміка зростання за останнє десятиліття кількості молодих людей з девіантною поведінкою та урізноманітнення форм девіації не лише доводять складність, глибину, полімотивованість цієї проблеми, а й підтверджують недосконалість здійснюваних превентивних заходів та недостатність професійної підготовки фахівців, що зможуть професійно здійснювати профілактику відхилень у поведінці дітей та молоді в освітніх закладах, а саме: вчителів, соціальних педагогів, практичних психологів. На що ж має зорієнтуватися підготовка майбутніх суб'єктів соціально-педагогічної профілактики відхилень у поведінці молоді?

Необхідно забезпечити *збалансованість її змістових та методичних аспектів*, які, на нашу думку, з одного боку, мають визначатись переліком фахових нормативних дисциплін, вивчення яких передбачене навчальними планами відповідних спеціальностей, а саме: загальної психології, загальної педагогіки, соціальної педагогіки, основ професійної майстерності, технологій соціально-педагогічної діяльності, вікової психології, експериментальної психології та психодіагностики, соціальної психології, психології девіантної поведінки тощо. З іншого – змістом спеціальних (переважно вибіркових) дисциплін, що забезпечують підготовку майбутніх фахівців до профілактичної діяльності, як правило, в межах відповідних спеціалізацій, зокрема, спеціалізації “Соціально-профілактична діяльність”, “Соціально-правовий захист дітей та молоді”, “Соціально-психологічна реабілітація”. Такими дисциплінами є “Соціально-педагогічна профілактика делінквентної поведінки”, “Методи соціально-виховної роботи”, “Соціально-педагогічна робота з адиктивно узалежненими сім'ями”, “Соціально-педагогічна профілактика девіацій у дітей та молоді”, “Формування здорового способу життя”.

Окреслення змісту таких спеціальних дисципліни має ґрунтуватись на концептуальних висновках щодо природи відхилень у поведінці дитини, а саме:

1) розумінні механізмів та етапів формування відхилень у поведінці дитини, можливих чинників девіантної поведінки.

У розумінні механізмів формування відхилень у поведінці важливо враховувати сутність негативних проявів у поведінці як початкового етапу поняття педагогічної занедбаності як ранньої деформації особистості, що виникає у відповідь на несприятливі соціальні впливи (Р. Овчарова) та характеристики формування власної логіки поглиблення педагогічної занедбаності у важковиховуваність і девіації поведінки (І. Кон, В. Оржеховська, І. Подласий, В. Степанов, Т. Федорченко);

2) результатах моніторингу стану профілактики девіантної поведінки молоді та їх конструктивного аналізу у контексті існуючих недоліків і проблем.

Такий аналіз показує, що кардинальні соціально-економічні і політичні перетворення, які відбуваються у суспільстві, складна кримінологічна ситуація потребують переосмислення багатьох аспектів соціально-педагогічної роботи щодо попередження девіантної поведінки молоді з урахуванням соціально-педагогічних та психофізіологічних факторів соціальної дезадаптації.

У сучасному вітчизняному досвіді соціально-педагогічної профілактики відхилень у поведінці молоді профілактичні заходи корелюють з досить стійкими, масовими, не зовсім правильними установками, найбільш поширеними серед яких є:

- ✓ домінування у сучасній вітчизняній превентології інформаційної моделі первинної профілактики девіантної поведінки, що ґрунтується на використанні феномену страху для деструкції небажаних атитюдів;

- ✓ пропозиція вкрай негативної інформації про наслідки наркотизації на основі тактики “заякування”;

- ✓ легковажне ставлення дорослих, держави до “легальних” наркотиків (алкоголь, тютюн);

- ✓ недооцінка деяких соціально-психологічних детермінант адиктивності як однієї з найбільш поширених форм девіантної поведінки: атрибутів масової культури (традиції, звичаї), елементів негативної молодіжної субкультури;

- ✓ недостатність наукових знань щодо реальних потреб людини у зміні власного психофізичного самопочуття, змінених станів свідомості;

- ✓ використання зарубіжних конструктивних моделей профілактики девіантної поведінки без урахування принципу культурної ревалентності.

Враховуючи сформульовані та прокоментовані вище висновки, вважаємо за необхідне включення до змісту навчального посібника “Профілактика девіантної поведінки дітей і молоді: психолого-педагогічні та соціально-правові аспекти” таких тем, які б значно розширили знання майбутніх фахівців про природу девіантної поведінки, особливостей її профілактики, що ґрунтуються на результатах сучасних досліджень різних галузей знань, що забезпечить її поліпрофесійність, а саме:

- ✓ основні її аспекти: соціальний, економічний, демографічний, моральний, педагогічний, психологічний, медичний, політичний, міждержавний;

- ✓ можливі детермінанти девіантної поведінки: макросоціальні, мікросоціальні, індивідуально-типологічні, біофізіологічні;

- ✓ механізми формування найбільш поширених форм девіантної поведінки: агресивності, насильства, адиктивності, аутоагресії, делінквентності, вандалізму через усвідомлення причинно-наслідкової природи людської поведінки;

- ✓ особливості заходів первинної, вторинної і третинної соціально-педагогічної профілактики девіантної профілактики;

- ✓ специфіку первинної профілактики як такої, що спрямована на формування здорового способу життя в єдності його фізичної, психічної та морально-духовної складових; її місце в системі інших профілактичних заходів;

- ✓ принципи вивчення та впровадження конструктивного зарубіжного досвіду соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки.

Тому навчальний посібник побудований на основі врахування загальних закономірностей формування поведінкових відхилень, їх природи, причинно-наслідкових механізмів виникнення і поширення; сутності профілактичної діяльності у контексті єдності її психолого-педагогічних та соціально-правових аспектів.

Зміст навчального посібника складають три розділи. В межах першого розділу *“Комплексна профілактика девіантної поведінки дітей і молоді: концептуальні засади, організація, нормативне забезпечення”* здійснено аналіз концептуальних засад профілактики відхилень у поведінці дітей на основі розгляду підходів і наукових концепцій щодо розуміння сутності понять *“відхилення у поведінці”*, *“девіації”*, *“девіантна поведінка”*, найбільш поширених різновидів девіантної поведінки у дітей і молоді; охарактеризовано детермінанти девіантної поведінки на основі причинно-наслідкового аналізу за рівнями виникнення (макросоціальний, мікросоціальний, індивідуально-психологічний, біологічний); розглянуто організаційні та нормативно-правові аспекти профілактики поведінкових відхилень у дітей.

Другий розділ *“Психолого-педагогічні і соціально-правові аспекти профілактики адиктивної поведінки дітей та молоді”* присвячений розгляду попередження і подолання поведінки, що відхиляється від норми та є найбільш поширеною у молодіжному середовищі сьогодні, а зароджується ще у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці. Розділ представлений інформацією щодо актуальності та основних аспектів адиктивної поведінки неповнолітніх, суспільно-історичних передумов її виникнення і поширення; мотивів адиктивної поведінки дітей, основних теорій і підходів щодо детермінант наркотизму, особливостей педагогічної профілактики адиктивної поведінки учнів; презентує питання теоретичних моделей зловживання психоактивними речовинами та відповідних моделей профілактики, деталізує особливості профілактики адиктивної поведінки дітей та молоді у зарубіжному досвіді.

Теми третього розділу *“Психолого-педагогічні та соціально-правові аспекти профілактики інших форм девіантної поведінки дітей та молоді”* присвячені профілактиці агресивної, насильницької та аутоагресивної поведінки неповнолітніх; попередженню руйнівних форм поведінки неповнолітніх: вандалізму, графіті; особливостям попередження проституції як форми девіантної поведінки психолого-педагогічними та соціальними засобами; подолання злочинної поведінки дітей і молоді соціально-правовими та педагогічними засобами.

Сподіваємося, що в умовах кредитно-модульної системи організації навчального процесу інформація, представлена у навчальному посібнику, може сприяти вдосконаленню навчального процесу при вивченні нормативних та вибіркового навчальних дисциплін, що забезпечують професійну підготовку майбутніх фахівців до профілактики девіантної поведінки дітей і молоді, оптимізації навчальної діяльності студентів. Рекомендується для викладачів вищих навчальних закладів, студентів педагогічних, соціально-педагогічних, психологічних спеціальностей, фахівців закладів усіх рівнів освіти, батьків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ, ОРГАНІЗАЦІЯ ТА НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОМПЛЕКСНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ДІТЕЙ І МОЛОДІ

1.1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ВІДХИЛЕНЬ У ПОВЕДІНЦІ ДІТЕЙ

1. Поняття про відхилення у поведінці. Механізм та етапи формування поведінкових відхилень.
2. Сутність девіантної поведінки.
3. Характеристика підходів до класифікації відхилень у поведінці, форми девіацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Оржеховська В. М. Про концепцію превентивного виховання / В. М. Оржеховська // Практична психологія і соціальна робота. – 1999. – № 5.
2. Оржеховська В. М. Превентивна педагогіка : навч.-метод. посіб. / В. М. Оржеховська, О. І. Пилипенко. – Черкаси, 2006. – 282 с.
3. Оржеховська В. М. Профілактика девіантної поведінки неповнолітніх : навч. посіб. / В. М. Оржеховська, Т. Є. Федорченко. – Черкаси : Видавництво Чабаненко Ю., 2008. – 376 с.
4. Пихтіна Н. Профілактика та соціально-педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки : навч.-метод. посіб. / Н. Пихтіна, Р. Новгородський. – Ніжин, 2007.
5. Пихтіна Н. П. Профілактика негативних проявів у поведінці дітей : навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів / Н. П. Пихтіна. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 376 с.
6. Подласый И. П. Курс лекций по коррекционной педагогике : учеб. пособие / И. П. Подласый. – М., 2003.
7. Федорченко Т. Є. Рання профілактика девіантної поведінки молодших школярів : навч.-метод. посіб. / Т. Є. Федорченко, О. В. Потапова. – Запоріжжя : ПП “АА ТанDEM”, 2008. – 236 с.
8. Федорченко Т. Є. Рання профілактика негативних проявів у поведінці дітей : навч.-метод. посіб. / Т. Є. Федорченко. – К. : ТОВ “ХІК”, 2003. – 128 с.

1. ПОНЯТТЯ ПРО ВІДХИЛЕННЯ У ПОВЕДІНЦІ. МЕХАНІЗМ ТА ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ПОВЕДІНКОВИХ ВІДХИЛЕНЬ

Для розуміння механізмів формування відхилень у поведінці, теоретичних та методичних засад профілактики поведінкових відхилень важливо розглядати поведінку людини у співвідношенні норма – відхилення,

спираючись на існуючі визначення, тлумачення їх сутності. Термін “поведінка” широко використовується для означення активності людини поряд з такими її проявами, як діяльність, спілкування, пізнання. В. Бехтерев визначав поведінку як зовнішні вияви особистості, що зводяться до умовних або “сполучних” рефлексів, які утворюються внаслідок впливу довкілля на нервову систему людини [134].

Сучасне наукове розуміння сутності поведінки людини (І. Бех, О. Змановська, О. Киричук, Ю. Клейберг, О. Кононко, В. Оржеховська, Н. Максимова) виходить далеко за межі трактування сукупності реакцій на зовнішні стимули; поведінка визначається як взаємодія з довкіллям, опосередкована зовнішньою та внутрішньою активністю індивіда [134].

У зв’язку з цим поведінку варто розглядати як доцільність особистості задля привласнення нових особистісних цінностей відповідно до суспільно значущої особистісної програми та реалізації їх у певних соціальних і міжособистісних відносинах, у які особистість вступає і від яких вона залежить.

Тож **поведінка особистості** – така взаємодія з навколишнім середовищем, що опосередкована її зовнішньою (рушійною) і внутрішньою (психічною) активністю у формі цілеспрямованої послідовності вчинків [91, с. 58]. На думку Л. Б. Шнайдер, оцінка будь-якої поведінки завжди передбачає її порівняння з нормою. Тому розуміння сутності поняття “девіантна поведінка” пов’язане з розумінням та співвіднесенням понять “норма” і “відхилення” [149]. Існує багато визначень поняття “**норма**”, тільки в медичній літературі, за оцінкою В. Кондрашенка, їх нараховується більше двох сотень. Норму визначають як ідеал, умовне позначення об’єктивно існуючого явища, середньостатистичний показник, максимальний варіант, “рівновага” із середовищем, функціональний оптимум. Норма – це розпорядження, які слугують загальними вказівками для соціальної дії.

Проте загально визнаного визначення поняття норми, на жаль, немає. *Межі “нормальної поведінки” є відносними*, що пов’язано зі складнощами їх встановлення. Це зумовлено детермінованістю поведінки, суспільними відносинами та необхідністю окреслення і схвалення не тільки біологічних, а перш за все соціальних критеріїв у визначенні норми, оскільки саме вони є засобом регуляції вчинків індивіда. До того ж поведінкова норма – *поняття міждисциплінарне*, а тому об’єктивно має додаткові складнощі у визначенні інших критеріїв: педагогічних, соціальних, психологічних. За результатами досліджень В. Кондрашенка, *критерії визначення норми*, що існують в межах різних галузей знань (педагогіка, етика, психологія, соціальна психологія), часто є *сулечливими* [65, с. 4–5].

У науковій літературі представлені різноманітні підходи до оцінювання поведінкової норми та девіацій. Згідно з *нормоцентричним підходом*, оцінка поведінки людини має здійснюватись з позицій її відповідностей нормам: соціальним, психологічним, етнокультурним, віковим, тендерним, професійним, феноменологічним. Нозоцентричний (психіатричний) підхід трактує людську поведінку з позиції пошуку і діагностики симптомів хвороби, психопатології (Ю. Александровський, С. Белічева).

Традиційно застосовується статистично-адаптаційний підхід до поняття “норма”, згідно з яким вона розглядається як: 1) дещо середнє, стійке, що не виділяється з маси; 2) дещо найбільш пристосоване до навколишнього середовища.

У соціальних науках, за визначенням Л. Шнайдер, “норма” – це інтервал, “оптимальна зона, у межах якої система не переходить на патологічний рівень” (О. Смірнова, В. Курлов, М. Матюшкіна) [149]. З цієї точки зору, проблеми “ненормальності” мають відношення до психічного здоров’я дітей та молоді, що констатуються в межах межових станів. У цілому *соціальна норма* – це такі соціальні явища, які не становлять реальної загрози фізичному і соціальному виживанню людини [149]. Оскільки людська поведінка завжди має визначену впорядкованість, що є наслідком підпорядкування загальним очікуванням чи нормам, тому соціальні норми є регуляторами не будь-якої діяльності людини, а тільки її суспільної поведінки.

Соціальна норма виражає не реальну поведінку, а *поведінку нормативну*. Вона визначає межу, міру допустимого, дозволеного і недозволеного у поведінці та діяльності людей, соціальних груп. Ці межі історично сформовані в даному конкретному суспільстві і визнаються переважно більшістю членів даного суспільства.

Відхилення від норм зазвичай не схвалюється, оскільки веде до дезорганізації соціального життя, *соціальної аномії*. Девіантна поведінка – антипод конформізму в найбільш чітко вираженій формі. Соціальні причини девіантної поведінки пов’язані з розривом між соціокультурними цінностями суспільства і соціально схваленими засобами їх досягнення. Слід підкреслити, що соціальні цінності, норми і відносини можуть бути досить суперечливими, тому й межі девіантної поведінки рухливі і співвідносяться зі змінами в соціокультурних цінностях та іншими обставинами [38].

Отже, девіація і норма є взаємодоповнюючими і разом з тим амбівалентними поняттями. Тому, узагальнюючи наведені вище визначення, можна зробити висновок про те, що **норма – це сукупність вимог і очікувань, які висуває соціальна спільнота (група, організація, клас, суспільство) до своїх членів з метою здійснення відповідної діяльності, поведінки (установленого зразка, типу). Нормативні вимоги і очікування фіксуються і виражаються як у вербальній (писані закони, інструкції, кодекси), так і невербальній (символічна атрибутика) формах.** Функціональна роль соціальної норми полягає перш за все у тому, що об’єкт діє відповідно до їх розпоряджень або вимагає від інших суб’єктів відповідної поведінки. Порушення норм викликає акт відповідної дії – санкцію.

За визначенням науковців (Т. Федорченко, А. Фоміна), старший дошкільний та молодший шкільний вік є періодами, в межах яких активно відбуваються процеси адаптації дитини до соціальних умов взагалі, шкільного життя зокрема. Саме тут закладається та формується вміння вчитися, соціальна пристосованість, довільність поведінки дитини. Тому саме ці